

प्रकरण तिसरे
'कलेचे कातडे' या कादंबरीचे आशयसूत्र

प्रकरण ३ रे

'कलेचे कातडे' या कादंबरीचे आशयसूत्र

प्रास्ताविक

प्रस्तुत प्रकरणात आनंद यादव यांच्या 'कलेचे कातडे' या बहुचर्चित कादंबरीच्या आशयसूत्राचा मागोवा घेण्याचे योजले आहे. कादंबरी या वाङ्मय प्रकार मुख्यत्वे आशयसूत्रावरच बेतलेला असतो. एक सलग आणि भक्कम आशयसूत्र हे कादंबरीचे यशाचे गमक असते याची प्रचिती 'कलेचे कातडे' कादंबरी वाचताना येते.

कादंबरी घटना ज्या सुत्रात बांधल्या जातात त्यांना आपण आशयसूत्र म्हणतो ही आशयसूत्रे व त्यांच्याशी संबंधित घटना जीवनाच्या वेगवेगळ्या क्षेत्रातून निवडलेल्या असतात. त्यातून लेखकाच्या अवलोकनाचा आवाका त्याचे मनोगत स्पष्ट होते. अशा प्रकारे कादंबरीतील आशयसूत्राचा शोध घेणे आवश्यक असते. त्यामुळे कादंबरीतील जीवनदर्शनाची व्याप्ती आणि खोली स्पष्ट होते. लेखकाच्या मनोगताचा मागोवा घेता येतो. कादंबरीच्या कथानकाचे स्वरूप स्पष्ट होते.

कादंबरीत कादंबरीकार आपला जीवनविषयक दृष्टिकोन मांडत असतो. वास्तव जीवनाचा आभास कादंबरीच्या कथानकात निर्माण करण्याचा प्रयत्न लेखक करीत असतो. त्यामुळे कादंबरीत वास्तवता प्राप्त झालेली असते. कादंबरीत वास्तवता येण्यासाठी कादंबरीत आशयसूत्र महत्त्वाचे असते. हे आशयसूत्र हे लेखकाच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनातून साकार होते. कादंबरी वाङ्मयप्रकारात लेखकाची जीवनदृष्टी महत्त्वाची असते याबाबत- चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात की, "जीवनदृष्टीच्या व्यापकतेवर सखोलपणावर आणि मौलीकतेवर लेखकाची महता अवलंबून असते."^१ लेखकाची जीवनदृष्टी समृद्ध बनण्यासाठी तो मानवी जीवनाचे सुक्ष्म निरीक्षण करीत असतो. जीवन व्यापाराचे त्याचे आकलन महत्त्वाचे असते.

लेखकाच्या जन्मजात प्रतिभेची झेप आणि त्याची व्युत्पन्नता व अभ्यास यांनी जीवनदृष्टी समृद्ध बनत असते.

कादंबरी या वाङ्मय प्रकाराचे स्वरूप स्पष्ट करताना "भालचंद्र नेमाडे लिहितात, "कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशसूत्राचे अनेक पदर असलेली त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्रे, प्रसंग अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेले आहेत. अशी साहित्यिकृती असते. कादंबरीत ह्या सर्व गोष्टीमुळे एखादी मोठी कृती साकल्याने मांडता येते. कादंबरीचा सामाजिक आशय विशाल असावा लागतो. एखाद्या समस्येचा पाठपुरावा तिच्या विविध संदर्भासकट मांडलेला असतो. एखाद्या पोटसमूहाचे, पोटसंस्कृतीचे तपशीलासह दर्शन घडविलेले असते. संपूर्ण काळाचा किंवा समाजाचा छेद घेतलेला असतो. आशयसूत्रे बळकट असतात. पात्रे, प्रसंग सलग उभी असतात."^२ कादंबरीच्या विस्तृततामुळे तिच्यात घटनाचा व स्थलकाळाचा विस्तीर्ण पट चित्रीत करता एखाद्या पात्राचा संपूर्ण जीवनप्रवास कादंबरीत चित्रीत करणे शक्य असते. तिच्यात जीवनाचा समग्रतेचा संपूर्णतेचा वेध घेण्याचा प्रयत्न केलेला असतो.

कादंबरीतील पात्राविषयी, प्रसंगाविषयी निवेदक आपले मत व्यक्त करतो. त्यांच्या या मताला 'भाष्य' म्हणतात. भाष्य हे कधी प्रत्यक्षपणे तर कधी अप्रत्यक्षपणे केले जाते. कथानकात घडणाऱ्या प्रसंगाचे केवळ निवेदन करून भागत नाही. त्या प्रसंगाचा अर्थ उलगडून दाखविण्यासाठी निवेदकाला भाष्याची आवश्यकता असते. भाष्याविषयी गंगाधर पाटील म्हणतात, "निवेदक कथाकथन करीत असता एखाद्या प्रसंगाचे, पात्राचे, स्थळाचे वर्णन करीत असतो. ते करीत असता तो त्या प्रसंगाविषयी, पात्राविषयी आपले मत, अभिप्राय स्पष्ट किंवा अस्पष्टपणे मांडीत असतो. त्यांच्या संबंधिच्या मताला अभिप्रायाला किंवा विचाराला चिंतनाला कथेत भाष्य म्हटले जाते."^३ घटना-प्रसंगातील नैतिक मूल्ये, आचारविचार यावर निवेदक आपले भाष्य

करतो. भाष्यामध्ये एखादे तत्त्व किंवा विचार मांडलेला असतो. त्यामुळे कादंबरीतील अनुभवांना मूल्य प्राप्त होते.

कादंबरीत विविध व्यक्तिरेखा चित्रीत होत असताना त्यातील काही व्यक्तित्वाद्वारे लेखक जीवनाचे आपले निरीक्षण व आकलन मांडत असतो. व्यक्तित्वाच्या निर्मितीत लेखकाचे जीवन दृष्टी मांडणारे एक व्यक्तित्व असते. त्याबरोबरच त्याची जीवनदृष्टी प्रतिकरूपाने प्रतित होत असते याबाबत चंद्रकांत बांदिवडेकर म्हणतात, “ही जीवनदृष्टी जितकी भरीव व प्रतिकात्मता जितकी अर्थ समृद्ध तितकी ती कलाकृती महानतेचे लेणे घेऊन येते.”^४ असे मत व्यक्त केले आहे.

“ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप स्पष्ट करताना डॉ. नागनाथ कोतापळे या संदर्भात म्हणतात, “खेड्याची रचना आणि संस्कृती ही शहराच्या संस्कृतीपेक्षा मुलतः भिन्न असणे स्वभाविकच आहे. त्यामुळे त्या त्या ठिकाणच्या मानवी स्वभावामध्ये फरक पडत गेलेला असणे हे ही स्वभाविक आहे.”^५ शहर आणि खेडे यांच्यातील भिन्न जीवन शैलीवर भर दिला आहे हे स्पष्ट होते.

अशाप्रकारे कादंबरीतील आशयसूत्राचा शोध घेणे आवश्यक असते. आशयसूत्राची एकमेकाशी कशी बांधणी झाली आहे. हे शोधले तर कादंबरीचा उलगडा होतो. अशाप्रकारे आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही दृष्टीने ‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीतील आशयसूत्राचा शोध येथे घ्यावयाचा आहे.

आनंद यादवांच्या ‘कलेचे कातडे’ कादंबरीतील आशयसूत्राचा अभ्यास करताना वेगळी वैशिष्ट्ये जाणवतात याचा विचार प्रस्तुत प्रकारणात पुढील प्रमाणे दिसतो. कादंबरीतील एक सलग आणि आशयाचा व्यापक अवकाश असणारे आशयसूत्र असल्याचे दिसते.

‘कलेचे कातडे’ कादंबरीचे आशयसूत्र

वाङ्.मयचौर्य यामुळे एखादा साहित्यिक केवळ प्रसिद्धीसाठी बनावट मुखवटा धारण करून समाजात साहित्यिक व्यवहारात कसा वावरतो, पण तो मुखवटा जेव्हा खोटा ठरतो तेव्हा साहित्य व्यवहार- प्रसारमाध्यमे व समाजात कसा गदारोळ माजतो हे या कादंबरीचे मुख्य आशयसूत्र आहे.

डॉ. आनंद यादवांनी एका लेखकाच्या जीवनाचा शोध, त्या लेखकाचे यश-अपयश आणि खरे खोटे वर्तन कादंबरीच्या निमित्तानं वाचकासमोर ठेवले आहे. लेखकाचे समीक्षकाशी असलेले नाते, वाचकाची लेखाकाविषयी असलेली मतमतांतरे, प्रसिद्धीच्या वलयात वावरणारा ऐतदार लेखक, वाचक व टीकाकारांच्या दृष्टीने लेखकाविषयी लोकमनात काय भावना असतात, लेखकाचे वैयक्तिक -कौटुंबिक जीवन कसे असते, लेखक जसा लिहितो तसा तो राहतो काय, लेखकाचे लेखनविषयक अनुभव आणि जीवनविषयक अनुभव या संबधातून लेखक कसा घडतो, कसा बोलतो आणि कसा वागतो. एकूणच लेखकाचा वाङ्.मयीन व जीवनविषयक दृष्टीकोन स्वार्थी कसा असतो माणूस म्हणून हा लेखक स्वतःच्या जीवनात जर मुक्तपणे जगत असेल तर त्या लेखकाची जीवनाची शोकांतिका हळूहळू कशी होत जाते याची प्रत्ययकारी जाणीव ‘कलेचे कातडे’ ही कादंबरी देते. याबाबत शंकरानंद येडले म्हणतात, “माणूस हा सामाजिक प्राणी आहे, तो बुद्धीवादी आहे. तो समाजात राहतो. समाजाची मूल्ये पाळून, मानवी संस्कृतीला धरून तो जीवन जगतो. या दृष्टीने लेखक हा ज्या समाजात राहतो, लिहतो, आपल्या साहित्यामुळे तो प्रसिद्धी मिळवतो. अनेक मानसन्मान, पुरस्कार मिळवतो तसेच तो ज्या गावचा त्या गावचे, लेखकाच्या घराचे नाव त्याच्यामुळे मोठे होते. आणि या सर्वांमुळे लेखक हा त्या समाजातील वाचकांचा मनोमन एक आदर्श बनत असतो. लेखकाचे जीवन हा वाचकांचा कुतूहलाचा विषय असतो. लेखकाच्या साहित्यामुळे, त्याच्या मोठेपणामुळे

लेखकाला समजून घेण्याची जिज्ञासा वाचकाच्या मनात असते. असा लेखक जर 'कलेचे कातडे' पांघरून वाड्.मयचौर्य करू लागला आणि कलेचेच वस्त्रहरण करू लागला, कलेच्या नावाखाली भोगवादी जीवन जगू लागला तर समाजाने त्याला सन्मानित करावे काय?''^६ कारण आप्पासाहेब कुलकर्णी या लेखकाला हितसंबंधी समीक्षकांनी पुरस्कार दिला आहे. एकत्र खाणे -पिणे चालले असते पत्रकार मुलाखती होतात आणि प्रसिद्धी देतात.

या कादंबरीतील नायक आप्पासाहेब जे जीवन जगत असतात ते जीवन, नैतिक-अनैतिक बाजूला ठेवून मुक्तपणे अनुभव घेऊन जगण्याची जी जीवनशैली आहे ती 'कलेचे कातडे' या कादंबरीत यादवांनी चातुर्याने दाखविली आहे. सामान्य वाचकांना आप्पाचे हे ऐतदार जीवन निश्चितपणे आकर्षक वाटते. आप्पापासून तुटलेले आप्पांचे भाऊ, गावाकडचे नातेवाईक, गावकारी, पत्नी, मुले ही मंडळी हे सर्व पाहता आप्पासाहेब कुलकर्णी यांनी जे जीवन अनुभवले हे स्वार्थकेंद्री जीवन वाटू लागते.

या कादंबरीतील नायक लेखक हा कलावादी प्रवृत्तीचा आहे. कलावादी विचाराचा फायदा घेतो. कलावंत लेखक म्हणून खोटी प्रतिष्ठा मिळवितो. समीक्षक, लेखक, पत्रकार इत्यादींना पाट्या देऊन मोठा लेखक होतो. 'कलेचे कातडे' कादंबरीची सुरवात लेखकाने आकर्षक स्वरूपात केली आहे. पहिल्या प्रसंगाचे चित्रण रेखीवपणे, प्रभावीपणे सादर केले आहे. कादंबरी येथून पुढे वेगाने सरकते. कादंबरीत ज्या कालखंडाचा वेध घेतलाय तो कलावादी साहित्य प्रवातील १९४५ ते १९६० या दरम्यानचा काळ या संपूर्ण कालखंडामध्ये ज्या विविध स्वरूपाच्या, नवनिर्मितीच्या वाड्.मयीन उलाढाली घडल्या त्याचे तपशीलवार वर्णन या कादंबरीत आढळते. कलावादाचा उदय उत्कर्षातून ते त्यात शिरलेल्या दोषापर्यंतचे रेखांकन कादंबरीत केले आहे.

प्रस्तुत कादंबरीचा नायक आप्पासाहेब कुलकर्णी या सर्व घटनांचे गुणदोषांचे सार्वत्रिक प्रतिनिधित्व करतात. करणूर या छोटेशिखानी गावातील माळरानावर हिंडणारे हे

या कादंबरीचे मध्यवर्ती पात्र आहे. फारसे शिक्षण न झालेले आपल्या लहानपणी घेतलेल्या रानावनातील अनुभवांना आपल्या लेखणीने मराठी वाङ्मयात आणून आपला वेगळा साहित्यिक ठसा उमटवून, गुणी लेखक म्हणून ते रसिकांच्या गळ्यातील ताईत बनले त्यांच्या नव्या 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीला 'साहित्य विद्याव्यासपीठाचा' प्रथम पुरस्कार मिळाला तेव्हा आप्पासाहेब कुलकर्णी मराठी साहित्यात प्रसिद्धिच्या शिखरावर होते. कलावादाचा उत्कर्षाचा कालखंड आप्पासाहेब या कालखंडाचे प्रसिद्ध साहित्यिक म्हणून मान्यता पावलेले होते. आप्पासाहेब कुलकर्णी कलावादाचा जोमदार पुरस्कार करणारे, मोठ्या प्रमाणावर प्रसिद्धी, पैसा आणि प्रतिष्ठा लाभलेले साहित्यिक आप्पासाहेबांनी स्वगुणाच्या बळावर वेगाने प्रगती केली. स्वकर्तृत्वाने प्रतिभेच्या बळावर लेखन करून स्वतःचे स्थान साहित्यिक वर्तुळात मध्यमवर्गीय रसिक वाचकात कायम केले. वृत्तपत्रे, सरकारी पुस्तकनिर्मिती या ठिकाणी अधिकारी पदावर काम करून आपल्या अंगातील वाङ्मयीन गुणाचा विकास करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. मिळालेल्या यशातून आप्पासाहेब मोठे होत गेले. व प्रसिद्ध साहित्यिक बनले त्यांच्या 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीसाठी साहित्यविद्या व्यासपीठाचा पहिलावहिला शुभारंभाचा पुरस्कार जाहीर होतो आणि त्यांच्या 'साहित्यसिद्धी' बंगल्यावर त्यांचा चाहता वर्ग अभिनंदनासाठी येतो. सर्वत्र उत्साहाच वातावरण पसरत. आप्पासाहेबांचे सत्कार समारंभ सुरू होतात. वर्तमानपत्रे मुलाखती घेऊन आप्पासाहेबांना गाजवून सोडतात. पुण्यातल्या साहित्यसृष्टीत उत्साहाच वातावरण पसरल होत. आप्पासाहेब मोगऱ्यासारखे फुलून गेले होते. त्यांना अभिनंदनासाठी फोनवर फोन येत होते. गर्जनाचे संपादक अभ्यंकरानी आप्पासाहेबांची रविवारच्या आवृत्तीसाठी मुलाखत घेतली होती.

आप्पासाहेबांच्या अभिनंदनासाठी अनेक रसिक, लेखक, श्रोते, वाचक, पत्रकार त्यांच्या बंगल्यावर आले होते. हॉल गच्च भरला होता. प्रत्येकाला आप्पासाहेबांच्या बदल लिहायच होत. प्रत्येक पत्रकाराला आणि साहित्यिकाला वाटत

होत की, एवढा मोठा पुरस्कार साहित्यक्षेत्रासाठी ठेवला आहे. तो आपणास कधीना कधी तरी मिळेलच. याचा आनंद प्रत्येकाच्या मनात दिसत होता. ते 'तरस' या प्राण्याची वैशिष्ट्ये सांगणारी 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी आहे. हे वर्तमानपत्र मासिकातून मांडत कुलकर्णीचे इंग्रजी स्टार्डिलचे फोटो छापून आणत होते. त्यांच्यावर चहुबाजूने स्तुतीसुमानाचा वर्षाव करतात. करणूरच्या कुलकरण्याच्या घरात जन्मलेल्या या ब्राह्मणाच्या मुलाने स्वकष्टावर जीवन कस उभे केले आणि पुण्यात बंगला बांधून कशी उत्तम प्रगती केली अस म्हणत त्यांची तोंड फाटेस्तोवर स्तुती पत्रकार रसिक करतात.

आप्पासाहेबांनी 'भक्ष्यान्तर' कादंबरीतील तरसांचा अनुभव सर्वांना सांगितला. "जेव्हा मला जंगलाचा अनुभव घेण्याचा नाद लागला तेव्हा मी आप्रिकेच्या जंगलात जाऊन काही दिवस मुक्काम केला. तिथे टांझानियाच्या जंगलात काही दिवस मुक्काम केला. तिथे टांझानियाच्या जंगलात एका विशिष्ट प्रकारची तरस पाहायला मिळाली. त्याचं मी अनेक दिवस निरीक्षण करत होतो. त्याची मी डायरी ठेवली होती. या तरसांचे अनुभव भक्ष्यान्तर कादंबरीत मांडले. आप्पासाहेब रेखाचित्रकाराही होते. आप्पासाहेबांच्या बंगल्यावर अभिनंदनासाठी दोन अडीच तास बैठक रंगली होती. आप्पासाहेबांचा मुलाखतीचा, कार्यक्रम अभिनंदनात पार पडला होता.

'कलेचे कातडे' ही कादंबरी आतापर्यंतच्या कादंबरीपेक्षा ती निराळी आहे. या कादंबरी संबंधित विषयाला अनुरूप असे रचनातंत्र अवलंबल्यामुळे साहजिकच रचनेतही विविधता आली आहे. ही सारी विविधता लक्षात घेतल्यानंतरही अनपेक्षित वाटावी अशी आशय वस्तू 'कलेचे कातडे' मधून आपल्या समोर येते. याबाबत - शरद फटांगरे म्हणतात, "एकंदर मराठी कादंबरीच्या संदर्भात काही एक खास वेगळेपण घेऊन ही कादंबरी अवतरली आहे. 'एक दर्जेदार वैचारिक कादंबरी' असं मी तिचं वर्णन करतो."^९ वैचारिक कादंबरी मराठीत नक्कीच फार दुर्मिळ आहे. तथापि 'कलेचे कातडे' आपले कादंबरीपण टिकवून आहे ही ललित साहित्यकृती आहे. याचे भान लेखकाने सतत राखले आहे. पण विशिष्ट काळातील, विशिष्ट कार्यक्षेत्रातील

वास्तवाचे सत्यदर्शन, वास्तवाची तर्कशुद्ध चिकित्सा आणि वास्तवावर भाष्य हे या कादंबरीचा अंगभूत भाग बनून आपल्यासमोर येते म्हणून तिला ते वैचारिक कादंबरी म्हणतात.

‘भक्ष्यान्तरला’ पुरस्कार मिळाल्यानंतर अभिनंदनाची अनेक पत्रे आली होती. पत्र वाचताना चेहरा प्रसन्न होत होता. आप्पासाहेबांच कौतुक करणारी सगळी अभिनंदनाची पत्र होती. समोरची माणस त्यांच्याविषयी किंवा त्यांच्या साहित्याविषयी बोलू लागली की आप्पासाहेब कानात प्राण आणून ऐकत. त्यांचा चेहरा प्रफुल्ल होऊन जाई. मात्र इतर कुणाच्या कतृत्वाविषयी, गुणाविषयी समोरचा माणूस बोलू लागला की त्यांचा चेहरा उतरत असे. आजच्या डाकेत सगळा त्यांच्या विषयीचा त्यांच्या कादंबरी विषयीचा मजकूर होता. त्यांना वाटू लागल महाराष्ट्रातील सगळी माणस आपलाच विचार करत आहेत आपल्यासाठीच सगळी वर्तमान पत्र वाचत आहेत. अशी कल्पनाचित्र त्यांच्या मनासमोर तरळू लागतात. आप्पासाहेबांचे अभिनंदन करण्यासाठी त्यांचे बंधू बापूसाहेब हेही आल्याचे आपणास दिसून येते. त्यावेळी आपल्या आईची चौकशी करतात तिची तबबेत कशी आहे हेही विचारतात. बापूसाहेबांनाही पुरस्कार मिळाल्यामुळे आनंद होतो. ‘भक्ष्यान्तर’ कादंबरी कशी सूचली याची माहिती आप्पासाहेबांनी बापूसाहेबांना सांगितली होती. दोन दिवस बापू आप्पासाहेबांच म्हणजे विनूच वैभव पाहून समाधान पावत होते. पारितोषिकांची बातमी येऊन आजचा नववा दिवस होता. तरीही लोक अभिनंदन करून जात होते.

‘भक्ष्यान्तर’ कादंबरीचे प्रकाशक रानवडे आप्पासाहेबांच्याकडे आले. ‘भक्ष्यान्तरला’ मोठ बक्षीस मिळाल म्हणून पुण्यातील काही निवडक लेखक टीकाकारांना बोलवून प्रकाशनतर्फे सत्कार पार्टी देतात. भक्ष्यान्तरला पारितोषिक मिळाल्यामुळे पुण्यातील काही लेखकांच्या पोटात शुळ उठला आहे. खाजगीत चर्चा चालू होती. ‘भक्ष्यान्तर’ कादंबरी पन्नास पानाच एक साध चोपड आहे वशिल्याने हडप केलेल पारितोषिक आहे. अशी चर्चा चालू असते. ‘सरस प्रकाशन’ संस्थेत पार्टीस

सर्वजण हजर असतात व आप्पासाहेबांचे अभिनंदन करतात पार्टी दिल्यामुळे त्यांची तोंड बंद होतात. भक्ष्यान्तरच्या बाबातीत नागपूरात समीश्र प्रतिक्रिया होती हे दामोदर मराठेनी आप्पासाहेबांना सांगितलं होतं. तिथे तरसांच्या जीवनावरची जंगलकथा आहे अशी चर्चा होती.

आप्पासाहेबांच्या पुरस्कार वितरणाचा कार्यक्रम पुण्यामध्ये ठेवला होता. सर्व पुण्यात उत्साहाच वातावरण पसरलं होतं. सभेला गर्दी झाली होती. टिळक स्मारक मंदिर भरून गेलं होतं. कार्यक्रमाला शिक्षणमंत्री आणि मुख्यमंत्री येणार होते. कुलकर्णींचा सत्कार ज्ञानपीठ प्रतिष्ठानच्या पारितोषिकाचे मानकरी आणि दिल्ली विद्यापीठाच्या तुलनात्मक अभ्यासकेंद्राचे प्रमुख देवेन्द्र शर्मा यांच्या हस्ते होणार होते. हिंदी भाषेतील ते श्रेष्ठ साहित्यिक आणि समीक्षक होते. त्यांच्याशिवाय आप्पासाहेब कुलकर्णींच्या साहित्यिक व्यक्तित्वाचा आणि भक्ष्यान्तरचा परिचय करून देण्यासाठी स्वतः दामोदर मराठे प्रमुख वक्ते होते. साडेसहाच्या सुमारस शासनाच्या गाड्या आल्या. पांढऱ्या शुभ्र देशी पोशाखातील मंत्र्यांचा परिवार त्यांच्यासह खानदानी गाड्यातून उतरला. डॉ. शर्मांच्या गाडीतच आप्पासाहेब कुलकर्णी आणि दामोदर मराठे बसले होते. आप्पासाहेबांनी बंद गळ्याचा पांढराशुभ्र कोट आणि पिंढरीबरोबर गच्च बसणारी व वरती फुगीर असलेली सरदारी विजार घातली होती. त्यात त्यांचं अधिक देखण असलेलं व्यक्तित्त्व अधिकच रुबाबदार दिसत होतं. त्या पोशाखामुळं आणि आप्पासाहेब या नावामुळे ते एखाद्या संस्थानिकासारखे सर्वसामान्य लोकांना वाटत होते. सोबत सौ. जयाताई कुलकर्णीही आल्या होत्या. पुणेकर रसिक या सर्वांकडे जिज्ञासेन बघत होती. ही सर्व मंडळी एका मराठी साहित्यिकाचा सन्मान करण्यास मुंबई-दिल्लीहून आली होती. त्यांचा पुणेकरांना आनंद वाटत होता. कुलकर्णी, मराठे, डॉ.शर्मा, शिक्षणमंत्री आणि मुख्यमंत्री आसनस्थ झाल्यावर टाळ्यांचा कडकडाट झाला. शिक्षणमंत्र्यांनी प्रास्ताविक करून साहित्य विद्याव्यासपीठाचे प्रयोजन व हेतू स्पष्ट केले. मुख्यमंत्र्यांनी अर्ध्या पाऊन तासातच आटोपत घेतलं. मराठेनी उठून

भक्ष्यान्तरचा गौरवपर परिचय करून दिला. मग कुलकर्णींनी मुख्यमंत्र्यांना शाल श्रीफळ प्रदान केले. शिक्षणमंत्र्यांनी एक लाख रूपयाचा चेक देऊन गुडघ्यापर्यंत लोंबणारा पुष्पहार घातला. अध्यक्ष शर्मा यांनी मानपत्र प्रदान केल. सत्काराला उत्तर देताना कुलकर्णींनी थोडक्यात आपले आवडते असे जंगलातील अनुभव सांगितले. त्यात आफ्रिकेच्या जंगलातील अनुभव अंगावर शहारे आणणारे होते. टाळ्याच्या कडकडात ते बसले. अध्यक्ष देवेन्द्र शर्मा बोलण्यास उभे राहिले. शांत आवाजात हिंदीत बोलण्यास प्रारंभ केला. डॉ.शर्मा यांनी खूप काही सांगितल उत्तम साहित्य हे त्या प्रदेशाच्या संस्कृतीशी जनजीवनाशी कस घनिष्ठपणे निगडीत असत यासंबंधी त्यांनी गुजराथी, हिंदी, पंजाबी, बंगाली भाषातील अनेक उदाहरण देऊन स्पष्ट केल. शेवटी आभाराचं भाषण झाल्यावर कार्यक्रम संपला. पुणेकर श्रोते काहीशे चकित होऊन गेले. त्यावर गप्पा मारता मारता ते आपल्या चिमुकल्या पेठातील चिमण्या विश्वात निघून गेले.

कार्यक्रम आटोपून राजीव देशपांडे, सुभाष नवरे, रणजीत जाधव हे तरुण लेखक पत्रकारांचं त्रिकूट परत चालल होत. त्यांना खैरमोडे एकटाच फाटकाजवळ सिगरेट पेटवताना दिसला. सगळेच कॅटीनमध्ये जाऊन बसले. झालेल्या कार्यक्रमासंबंधी चर्चा करू लागले.

पुरस्कार वितरणाचा कार्यक्रम झाल्यावर चौथ्या दिवशी आप्पासाहेबांच्याकडे स्त्री साहित्य-संवर्धन संस्थेच्या दोघीतिघी कार्यकर्त्या लेखिका आल्या. या संस्थेच्या अनेक लेखिका मोठ्या अपेक्षेने आप्पासाहेबांच्या पुरस्काराच्या समारंभास गेल्या होत्या. त्यांना वाटल होत की, आप्पासाहेब त्या सभेत स्वतःच्या साहित्य प्रवासाविषयी आणि साहित्यविषयक मोठ्या विस्तारान बोलतील. तरुण मंडळी लेखकाना, लेखिकांना काही मार्गदर्शन करतील. अस वाटल होत. पण अस काही झाल नाही. त्यामुळे तरुण साहित्यिक श्रोत्यांचा अपेक्षाभंग झाला. मनातील ही रूखरूख सांगण्यासाठी संस्थेच्या ह्या लेखिका त्यांना भेटायला आल्या होत्या. पुरस्कार जाहीर

झाल्यावरही आप्पासाहेबांना अनेक पत्रकार भेटले, चर्चा झाल्या त्या प्रसिद्ध झाल्या. त्यांनी इतरांच्याही प्रतिक्रिया, मते, विचार प्रसिद्ध केले. त्यात एकानही आप्पासाहेबांच्या साहित्यविषयक गाभ्याच्या भूमिकेला हात घातला नाही. प्रसिद्ध झालेला सगळा मजकूर संस्थेच्या लेखिकेना जुजबी वाटला. त्यात त्यांच्या वाङ्मयीन व्यक्तीमत्त्वाचा ठसा कुठच उमटला नव्हता. म्हणूनच संस्थेच्या महिला साहित्यिकांनीच त्यांच्या खास मुलाखतीचा एक कार्यक्रम आखला होता. त्या कार्यक्रमात साहित्यिक म्हणून समजून घेणारे प्रश्न विचारायचे होते. आप्पासाहेबांनी सौ. वैद्यांना व सरदेसाईबाईंना कार्यक्रमाची कल्पना सांगितली. लेखिकांनी ती मानली होती.

कार्यक्रमाच्यादिवशी उद्यान प्रसाराच सभागृह स्त्रियांनी भरून गेल होत. कार्यक्रमासाठी प्रामुख्याने लेखिका आणि स्त्रीवाचकवर्ग आला होता. पुरुषासाठी स्वतंत्र बसण्याची व्यवस्था केली होती. तरुण साहित्यिक आणि वाचकवर्ग आला होता. त्यांची संख्या कमी होती. कदाचित 'स्त्रीयांचा कार्यक्रम' या संकोचापोटी ती कमी असावी. कार्यक्रम सुरु झाला. संस्थेच्या अध्यक्षा गिरजाबाई आपटे यांनी पाहुण्यांचे स्वागत आणि प्रास्ताविक केल्यावर स्त्री साहित्याच्या समक्षिक डॉ. अश्विनी जोशी आणि कादंबरीकार सुलभा सरदेसाई यांनी मुलाखतीला प्रारंभ केला. आप्पासाहेबांना साहित्यविद्या व्यासपीठाचा पहिला वहिला पुरस्कार मिळाला याबद्दल स्त्री-साहित्य-संवर्धन-संस्थेच्या वतीने मनपूर्वक अभिनंदन केल होत. आजची संध्याकाळ आप्पासाहेबांच्या सहवासात या संस्थेच्या साहित्यिकांनी संपन्न करायची ठरवली होती. एक साहित्यिक कलावंत म्हणून त्यांना समजून घ्यावा अशा हेतून स्त्री-साहित्यिकांकडून तुमच्या साहित्याच्या संदर्भात काही प्रश्न मागवले होते. त्या प्रश्नाच्या अनुषंगाने काही प्रश्न त्यांना विचारणार होते. त्यांच्या उत्तरातून तुमच्यातील साहित्यिकाची मानसिकता उलगडत जावी अशी अपेक्षा होती. मुलाखतीच्या कार्यक्रमात आप्पासाहेबांना अनेक प्रश्न विचारले त्यांनी उत्तर दिले. टाळ्यांच्या गजरात मुलाखत संपली होती. आप्पासाहेबांच्या पत्नी जयाताई भानावर आल्या.

परतीच्या वाटेवर गाडीच्या मागच्या सीटवर जयाताई आप्पासाहेबांचा पुष्पगुच्छ, हार, श्रीफळ, घेऊन बसल्या होत्या. स्त्रीसाहित्य संवर्धन संस्थेत त्यांची घेतलेली मुलाखत 'गर्जनेत' प्रसिद्ध झाली होती. त्यामुळे आप्पासाहेब खुलले होते. जयाताईंनी हॉलमधल्या टेबलावरची आलेली पत्र पाहिली होती. त्यात बापूच एक पत्र होत. पुण्याहून गेल्यानंतर एक महिन्यांनी आलेल सोलापूरला आणि करणूरला आप्पासाहेबांचा सत्कार ठेवलेला होता. सोलापूरचा सत्कार 'सोलापूर साहित्यसंघातर्फे' आणि करणूरचा सत्कार गावकऱ्यातर्फे ठेवलेला होता. सोयीन तारखा कळवायला सांगितल होत. आप्पासाहेबांनी पत्रांनी पुढ कळवल होत.

करणूरसारख्या आडबाजूच्या खेडेगावात वाढलेल्या आप्पासाहेब कुलकर्णी यांचा साहित्यिक पिंड पुण्यासारख्या सुसंस्कृत शहरात कसा जोपासला गेला. याचा आलेख या कादंबरीत लेखकाने मांडला आहे. 'भक्ष्यान्तर' या तरसाच्या जीवनावर आधारलेल्या कादंबरीला 'साहित्य विद्याव्यासपीठाचा मानाचा लाखाचा पुरस्कार मिळाल्यानंतर वाचकवर्ग यांच्याकडून कौतुकाची फुले झेलणारे आप्पासाहेब स्वतःच्या यशावर विलक्षण खूश आहेत. पुण्यामधली वाड्.मयीन संस्कृती पत्रकाराचे जग यादवांनी नेटकेपणाने रंगविले आहे. साहित्यविद्या व्यासपीठाचे अध्यक्ष दामोदर मराठे यांच्या वाड्.मयीन चर्चेतून यादवांनी साहित्य विश्वातील अंतर्गत बाबी, वाड्.मयीन खाचाखोचा कलाकृतीला लावले जाणारे वाड्.मयीन निकष या सर्वांचे वर्णन केले आहे.

'कलेचे कातडे' या कादंबरीबाबत, मिनाक्षी दादरावला म्हणतात, "या कादंबरीत वाड्.मयीन चर्चा कलाजगतातील ऐरणीवरचे प्रश्न, चरित्रात्मक कादंबरी कलावंताचे स्वातंत्र्य आणि त्याचा आत्मविष्कार आदि पूर्णपणे वाड्.मयीन संदर्भ अनेक येतात." असे कादंबरीबाबत विचार व्यक्त केले आहेत.

‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीत प्रथम सोलापूरचा सत्कार झालेला दिसून येतो. सत्कारानंतर आप्पासाहेबांनी सोलापूरात दिनकरच्या घरी मुक्काम केला होता. दिनकर हा बापूंचा दोन नंबरचा मुलगा. सकाळी साडेआठ-नऊच्या सुमाराला पांढऱ्या रंगाची गाडी करणूरला निघाली. करणूरात बापूंचा घर मोठेच होतं. घर भरलं होतं. लग्न घरासारखे झालेले. आप्पासाहेबांना पहाण्याची सगळ्याची तीव्र इच्छा झाली होती. सगळं घरदार वाट पाहत बसलं होतं. त्र्याणव वर्षांच्या भगीरथीबाई डोळ्यांना नितस दिसत नव्हतं तरी आपल्या लाडक्या विनायकाचा आवाज ऐकायला कान आतूर झाले होते. पांढऱ्या शुभ्र ऐरावतासारखी गाडी दारात थांबली. एखादा सरदार यावा तसे आप्पासाहेब आत आले. बरोबर बापू, बापूंचा मुलगा आणि सूनही आत शिरले. वडिलधाऱ्या दुर्गा, बापू, दिगू यांचा विनू आला. तर सावित्री जानकी यांचा दादा आला. सरळ आत जाऊन आप्पासाहेब आईला भेटले. तिचा खरकरीत वाळका हात त्यांच्या तोंडावरून फिरला गेला. आईला आनंद झाला तिने खूप खूप किर्ती मिळवण्यासाठी औक्षवंत होण्यासाठी आशिर्वाद दिला. भगीरथीबाईंचे डोळे भरून आले होते. सगळे मग आईच्या भोवती जमले. त्यावेळी आप्पासाहेबांची आई म्हणते, “आलास! फार आनंद झाला औक्षवंत हो आणखी खूप खूप किर्ती मिळव.”^१ विनून सगळ्या बहिणीची चौकशी केली. त्यांच्या मुलामुलीची नातवंडाची माहिती घेतली. लग्नघरासारखी दुपारी एक वाजता पंगत पडली. आप्पासाहेबांनी आणलेल्या पारितोषिक प्राप्त पुस्तकाच्या चार-सहा भेट प्रती घरभर फिरू लागल्या. आप्पासाहेब त्या वातावरणात सोननाण्यासारखे फुलून गेले होते. आपण किती मिळवलं आहे. आपण किती मोठे झालो आहोत. इतर भावंडापेक्षा किती वेगळे झालो आहोत. याची जाणीव त्यांना होत होती. नशीब काढण्यासाठी शहरात गेलो म्हणून बरं झालं. नाहीतर गाव कामगारकी करीत बसलो असतो. ह्या घराला स्वप्नातही वाटलं नसेल की आपला एक वंशज मोठा साहित्यिक होणार आहे. करणूरची किर्ती भारतभर पसरवणार आहे. त्याची गाडी

आपल्या दारात अशी उभी राहणार आहे. आप्पासाहेबांच मन दुपारच्या वामकुशीत गुंगीत पडल्यापडल्या पुनःपुन्हा त्याच त्याच विचारात रेगांळत होत.

करणूरच्या ग्रामपंचायतीच्या समोर सात वाजता माणस हळूहळू जमा होऊ लागली. बापू श्रोतृवर्गात जाऊन बसले होते. आप्पासाहेबांचा सत्कार सोलापूर-करणूर येथे घडवून आणण्यासाठी त्यांनी पुढाकार घेतला असला तरी सभेत पुढे पुढे करण्याची त्यांची इच्छा नव्हती. समाजातील एक श्रोता म्हणून त्यांना अनुभव घ्यायचा होता. म्हणून घरच्या इतर मंडळीबरोबर तेही श्रोत्यात जाऊन बसले होते. व्यासपीठावर सरपंच तांदळे, ग्रामपंचायतीचे काही सभासद आणि आप्पासाहेब बसले होते. साडेसहाची सभा सव्वासातला सुरु झाली. आरंभी दोन बालमित्रांनी त्यांच्या बालपणीच्या आठवणी सांगितल्या. करणूरच्या इतिहासात ही सगळ्यात मोठी सभा असावी असं त्यांच्या शेजारी बसलेल्या एका सभासदांनी त्यांना सांगितल. आप्पासाहेबाच ह्यामुळे हृदय अभिमानान भरून आल. त्या दोघांनी आठवणी सांगून संपल्यावर सरपंच तांदळे यांनी आपल्या गावरान धडाकेबाज शैलीत आपल्या भाषणाला सुरुवात केली. भाषण संपल्यावर आप्पासाहेबांचा गुच्छ, शाल, श्रीफळ देऊन हार घालून सत्कार केला. भरल्या अंतःकरणात सत्कार स्वीकारून आप्पासाहेब भाषणाला उभे राहिले. "त्यांनी करणूरच्या काका, मामा, आया-मावशी नी भावा-बहिणींनी जो सत्कार केला तो सत्कार माझा नसून करणूरच्या ज्या मातीत आपण सगळे जगलो वाढलो त्या मातीचा सत्कार आहे. मी पुण्या मुंबईला नशीब काढण्यासाठी गेलो होतो. तरी करणूरची माती हीच माती माझ्या हाडामासात भिनलेली आहे. तिलाच जागवत मी जन्मभर बसलो आणि मोठा साहित्यिक झालो. माझा सत्कार म्हणजे तुमचा सत्कार, त्या मातीचे पवाडेच मी जन्मभर गायिले ते उभ्या महाराष्ट्राला आवडले त्याची पावती म्हणजे मिळालेल पारितोषिक आहे. ते पारितोषिक तुम्हाला ह्या मातीला मिळालेल आहे. अशी सुरवात करून करणूरच्या आठवणी त्यांनी सांगितल्या." दहा वाजता सभा संपली. आप्पासाहेबांच्या गोतावळ्याला उदंड वाटल. कुलकर्णी घराण्याचे

सार्थक झाल्याची भावना सगळ्यांच्या चेहऱ्यावर होती. जायच्या आदल्या दिवशी करणूरच्या शाळेत कार्यक्रम झाला. करणूर ते सोलापूर पर्यंतचा प्रवास आप्पासाहेब बापू आणि त्याची नातवंड सुन-मुलगा यांच्याबरोबर झाला. पुढे मात्र ते आणि ड्रायव्हर असे दोघेच होते. आप्पासाहेब पुण्याकडे चालले होते.

खैरमोडे देशपांडेच्या घरी आले तेव्हा ते चकीत झाले. हॉलच्या दारात उभे राहून त्यांनी चारी भिंतीवर नजर टाकली. चारही भिंतीना सिलिंगपर्यंत मासिक पुस्तकांच्या आणि वर्तमानपत्रांच्या घड्याच्या थप्प्या लागल्या होत्या. खोली गच्च भरलेली त्यांना दिसली. त्यांना ते घर रद्दीखान्यासारखे वाटले त्यावेळी खैरमोडे म्हणतात, “अजब आहे! एवढी मासिक वर्तमान पत्रे कशाला साठवलीत? घालून टाकायची रद्दीत.” त्यावेळी राजीव देशपांडे म्हणतात, “अरे बाबा, ह्या उकिरड्यात हिरे माणक आहेत ती शोधून काढायचा माझा धंदा आहे.”^{१०} असे देशपांडे खैरमोडेला सांगू लागले. शेकडो वेगवेगळ्या विषयावरची ती मासिक होती. विषयवार बिंडे पडलेले होते. जुने संदर्भ होते. संपादकाने कोणत्याही विषयावर लेख मागितला. देशपांडे लगेच तयार करतात हा त्यांचा धंदा होता. त्या लेखाच्या मानधनावर ते चरितार्थ चालवित होते. त्यांचा पोटपाण्याचा धंदा होता. भरपूर मागणी त्यांच्या लेखाना होती. दैनिकापासून मासिकापर्यंत सगळ्यांनाच हा मजकूर हवा असतो. प्रचंड वाचक वर्ग त्यांचा होता. हे त्यांच्या लेखाच्या मागणीवर दिसून येते. खैरमोडे देशपांडेना म्हणतात, “भक्ष्यान्तर वाचून ठेवले असेल ना ते?” त्यांनी ‘भक्ष्यान्तर’ अजून वाचले नव्हते. त्यांच्या म्हणण्यानुसार ‘भक्ष्यान्तर’ लगेच मिळवून वाचतो. वाचल्यानंतर पुढच्या आठवड्यात भेटू असे त्यांना म्हणाले होते. मनात एक वादळ घेऊन देशपांडेच्या घरातून खैरमोडेबाहेर पडले. राजीव देशपांडेकडून ‘भक्ष्यान्तर’ वाचायची राहून गेली होती. त्यांचा मराठी साहित्य वाचण्याचा खाक्या होता. कुणीतरी एखाद्या मराठी लेख किंवा परीक्षण मागितला तर ते मराठी पुस्तकाना हात लावत त्यांना आपल्या लेखनासाठी इंग्रजी वाचन भरपूर करावे लागत असे. आप्पासाहेब

कुलकर्णी त्यांचे आवडते साहित्यिक असले तरी 'भक्ष्यान्तर' कादंबरी वाचायला त्यांना वेळ मिळाला नव्हता. नुकताच मानाचा पुरस्कार मिळाल्यामुळे भक्ष्यान्तरवर अनेक दैनिक साप्ताहिक मासिक लिहित होती. भक्ष्यान्तरच्या संदर्भात कुणी कधीच लेखन योगायोगान मागितल नाही. त्यामुळे देशपांडेची भक्ष्यान्तर वाचायची राहून गेली होती. म्हणून त्यांनी ती सकाळी सकाळी दोन तासात वाचून काढली आणि जागच्या जागी हबकून गेले. भक्ष्यान्तर मधील प्रसंग तरसाच जीवन त्यांची नावं, आपआपसातील भांडण, शिकरीच्या घटना भक्ष्यान्तर मध्ये जशाच्या तशा आल्या होत्या. अगदी तशाच घटना त्यांनी दोन वर्षापूर्वी कुठतरी वाचल्यास त्यांना आठवल. कादंबरीतील काही चित्रही कुलकर्णींनी स्वहस्ते आफ्रिकेतल्या जंगलात रेखाटल्याचा जो अभास निर्माण केला होता तोही प्रत्यक्ष फोटोच्या स्वरूपात पाहिल्याच त्यांना आठवल. बुद्धीला स्मरणाला, थोडा ताण दिल्यावर जग प्रसिद्ध असलेल्या 'नॅशनल जिऑग्रफिक' मासिकाच्या कुठल्यातरी अंकात हे सगळ जसच्या तस येऊन गेल्याच त्यांना आठवल पण नेमका कुठला अंक हे त्यांना स्मरेना. त्या अंकावर एखादा माहितीपूर्ण लेखही आपण लिहावा अस त्यांना वाटल्याच स्मरण होत होत. सरळ ते दुपारी पुणे विद्यापीठाच्या संदर्भ ग्रंथालयात जाऊन बसले त्यांना तो अंक सापडला. आधाशासारखा वाचून काढला तेच प्रसंग, तीच तरस नि सर्व काही तेच भक्ष्यान्तर मध्ये आलेल होत. त्याबाबत संभाजी लवटे म्हणतात, "भक्ष्यान्तर' ही आप्पासाहेबांची स्वतंत्र कादंबरी नसून ती एका इंग्रजी पुस्तकाची (त्यातल्या चित्रासह) सही-सही नकल आहे."^{११} साहित्यिक वाटचालीला जोरदार धक्का दिला तो एका राजीव देशपांडे नामक तरूक अभ्यासू पत्रकाराने हे शोधून काढल होत. खळबख माजल्यसमुळे आप्पासाहेब अस्वस्थ झाले. त्याला जोरकस उत्तर देण्याचाही आप्पासाहेबांनी प्रयत्न केला. पण आप्पासाहेबांची 'शान' जायची ती गेलीच. या कादंबरीत लेखक मात्र वेगळे एका कॅनडातील प्राणीशास्त्राचे पीएच.डी. डॉ. क्रूक तर दुसरे सोलापूर जिल्ह्यातील मुक्काम पोष्ट करणूरचे आप्पासाहेब कुलकर्णी नॉनमॅट्रीकवाले हे अस कस घडू शकल.

या कल्पनेत देशपांडे थक झाले. अतिशय आवडत्या या साहित्यिकाने त्यांचा अनपेक्षित मुखभंग केला होता. चहा पिता पिता ते आपल्या पत्नीला सौ निलाला म्हणाले.... "मराठी साहित्यातील एक भयानक चोरी मला सापडली आहे. म्हणजे वाड्.मयचौर्य?"

"नाही, चौर्य हा शब्द फार संस्कृत आहे इथं तर एक अतिशय हुशारीन कुणाच्या लक्षात येणार नाही, अशा सावधपणान दरोडा घातला आहे. आप्पासाहेब कुलकर्णीनी."

"तुमचे तर आवडते लेखक आहेत."

"म्हणून फार संताप झालाय माझा. " जी मूर्ती संगमरवराची वाटत होती ती प्लास्टरची निघाली."

"कुलकर्णी सारखा एवढा मोठा लेखक अशा चोऱ्या मान्या करील?"

"पण हा पहा नॅशनल जिऑग्राफिकचा अंक आणि त्यातली ही चित्र आणि ही पहा 'भक्ष्यान्तरमधील' चित्र डिकटो आहेत."

"सौ देशपांडे चित्र बघून चकित झाल्या. "

"हि तर सरळ उचलेगिरी आहे."

"मजकूराच्या बाबतीतही असच केल आहे. मुळातली तरस त्याचा स्वभाव त्यांचे प्रसंग, भांडणे, मारामान्या जशाच्या तशा उचलून आपल्या वाड्.मयीन भाषेत लिहिल्या आहेत. त्यांनी फक्त आरंभ आणि शेवट आपला दिला आहे." देशपांडे त्याच्यावर लेख लिहायचे होते आणि त्यावर ते विचार करून टिपणे काढू लागले. सहाच्या सुमारास देशपांडे बाहेर पडले. 'टिळक स्मारक मंदिरात कार्यक्रम होता. तिथ जाव आणि बसाव असा विचार त्यांचा होता. शाहीमहल हॉटेलच्या दारात पत्रकार श्रीनिवास मोडक आणि रणजित जाधव उभे असलेले दिसले. कार्यक्रम संपल्यावर तिघेही एका हॉटेलमध्ये चहाला गेले. गप्पा मारत बसले. देशपांडेनी नकळत विषय काढला त्यांनी त्यांना आप्पासाहेब कुलकर्णीची 'भक्ष्यान्तर' एका 'अमेरिकन संशोधकाच्या डायरीतून'

हडपलेले आहे. नव्वद टक्के मजकूर कुलकर्णींनी उचलला आहे. हे त्यांनी मोडक आणि जाधवाना सांगितले. त्यांचा विश्वास बसत नव्हता. देशपांडेजवळ पुरावा होता. ते त्याच्यावर एक दीर्घ लेख लिहणार होते. जाधवांनी जरूर लेख लिहा असे सांगितले माझ्यासारख्या तरुण लेखकाला हे प्रकरण झेपेल की नाही अशी शंका देशपांडेना येत होती. आप्पासाहेब कुलकर्णींचा आब मराठी साहित्यात मोठा होता. त्याचाच फायदा कुलकर्णी उपटत होते. ही सोन्यासारखी संधी देशपांडेना चालून आली होती. सनसनाटी प्रसिद्धी मिळेल सगळ करिअर बदलून जाईल. अस जाधवांनी सांगितल होत आणि ते निघून गेले होते. राजीव देशपांडे लेख घेऊन खैरमोडे यांच्या 'श्रमशक्ती' कार्यालयाकडे गेले. देशपांडेनी लेख बाहेर काढला खैरमोडेला दाखविला. "अहो आप्पासाहेब कुलकर्णींची ती 'भक्ष्यान्तर' कादंबरी चक्क उचलेगिरी आहे. त्यांनी इंग्रजी साहित्यावर दरोडा घातला आहे. चार दिवस बसून मी नुकताच एक लेख पूर्ण केला आहे. तो घेऊनच मी तुमच्याकडे आलोय. हा पहा." खैरमोडे बसल्या जागेवर ताठ झाले. "अहो, मग हा लेख प्रसिद्ध का केला नाही?"

"तीच तर अडचण आहे. पुण्यातल्या दैनिक साप्ताहिकाच्या आणि मासिक पाक्षिकांच्या अनेक कचेऱ्यांना पायधुळ झाडली. प्रत्येकाला या लेखाची माहिती सांगितली, पण कुणी संपादक हा लेख हातात धरायला तयार नाही, जो तो ना ना ना म्हणतो."

"खर तर ही बातमी सनसनाटी आहे."

"पण, कुलकर्णींच्या विरोधात कुणीही संपादक एक अक्षरही छापू शकत नाही. सगळे दुसरीकडे बोट दाखवितात." मानसिक दबाव दुसर काय?" जो तो प्रथम मलाच प्रतिप्रश्न विचारत होता. आप्पासाहेब कुलकर्णींसारख्या एवढा मोठा स्वतंत्र प्रतिभावंत लेखक चोरी करूच शकेल कसा?" "हा लेख 'श्रमशक्ती' मध्ये तुम्ही प्रसिद्ध करावा, अशी विनंती करायला म्हणून मी तुमच्याकडे आलोय."

“श्रमशक्तीला” तुमचा लेख प्रसिद्ध करायला आनंद वाटले पण ‘श्रमशक्ती’ अशा प्रकारचा लेख प्रसिद्ध करण्याच माध्यम नव्हे. आपण दुसरा मार्ग सापडतो का पाहू. नाही तर मग ‘श्रमशक्ती’ मधून प्रसिद्ध करून त्याच्या खास प्रती महाराष्ट्राच्या दैनिकांना आणि साहित्यिकांना पाठवू. तुम्ही ‘साप्ताहिक’ साहित्यसंपदा’ कडे प्रयत्न केला काय?”

“देशपांडे म्हणतात त्याचा माझा परिचय नाही.” “त्यांच्याकडे आपण प्रयत्न करू ते माझे चांगले मित्र आहेत. असे खैरमोडे देशपांडेना म्हणाले.

लेख वाचून तो कान्हेरेनी ‘साहित्य संपदासाठी’ स्वीकारल्यान सांगितल. “तुम्ही निश्चित राहा, पुढच्याच आठवड्यात मी हा लेख पहिल्याच पानावर देतो.” ‘भक्ष्यान्तर’ वाङ्मयचौर्य असल्याचा राजीव देशपांडेचा प्रदीर्घ लेख साप्ताहिक साहित्य संपदामध्ये प्रसिद्ध झाला होता. आप्पासाहेब कुलकर्णी हे सोलापूर-करणूरला गेल्यामुळे त्यांना त्याचा पत्ता नव्हता. पारितोषिकाच्या पार्श्वभूमीवर हा लेख आला होता. त्यात पारितोषिकाच्या कमिटीलाही जाब विचारला होता. संबंध महाराष्ट्रातल्या साहित्यक्षेत्रात या लेखामुळे खळबळ उडाली होती. त्या चर्चेशिवाय दुसरी चर्चा नव्हती आप्पासाहेब पुण्यात नसल्यामुळे वस्तूस्थिती कळत नव्हती. ते त्यांच्या गावाहून परत आल्यावरच खर काय ते कळेल अशी उत्तरे फोनवर येणाऱ्याला प्रकाशक रानवडे देत होते. गुरुवारी रात्री आप्पासाहेब पुण्यात आले शुक्रवारी सकाळी हॉलमध्ये बसून चहा घेत घेत पाच सहा दिवसाची वर्तमानपत्रे चाळत होते. तोवर रानवडेचा फोन आला. “बारा तारखेचा ‘साहित्य संपदाचा’ अंक पहिला काय?” “नाही, काय विशेष: “भक्ष्यान्तरवर मोठा लेख आलाय.” “कुणाचा?” आप्पासाहेब आनंदून उद्गारले “राजीव देशपांडेचा पण प्रतिकूल आहे आणि कडक आहे. अंक बाजारात मिळत नाही, मी अंक पाठवून देतो. न्याहारी आटोपेपर्यंत ‘संपदाचा’ अंक आला. “बघू तर थोर समीक्षक राजीव देशपांडे काय म्हणतात.” स्वतःशीच बोलत आप्पासाहेबांनी अंक उघडला आणि शिर्षक पहाता क्षणीच त्याच्या काळजाच पाणी झाल. ‘भक्ष्यान्तर’

परकीय साहित्यावर कुलकर्णीचा दरोडा।” लेखक राजीव देशपांडे.” त्यावेळी आप्पासाहेब कुलकर्णी म्हणतात- “घात झाला! आपण केलेली चोरी पकडली केली. आता मी वाडू.मयचोर दरोडेखोर ठरणार! आपल्या आजवरच्या कर्तृत्वावर बोळा फिरणार!”^{१२} त्यांच्या डोळ्यासमोर अंधारी आली. कानशिलात किन्नऽ वाजू लागले. धाडधाड करत हृदयाची गती वाढली. नुसता अंक आणि त्याचा मजकूर त्यांना दिसू लागला. खाण्यापिण्याकडे आप्पासाहेबांचे लक्ष नव्हते. साहित्यप्रदेशात तू हळूहळू दरोडे घालण्याइतका निर्भिड झाला आहेस. लोकांच लेखन उचलून तू स्वतंत्र साहित्यनिर्मितीचा आव आणतो आहेस. डॉक्टरकुकनं आयुष्य वेचून जंगलाच्या प्राण्यावर संशोधन केले. डायन्या लिहिल्या, ग्रंथ लिहिले. त्याच्यावर तू एखाद्या गिधाडासारखा डब्ला मारतो आहेस. सिंहानी केलेल्या शिकारीच उष्ट खरकट तू तरसांच्या टोळीसारख पळवतो आहेस. नि प्रतिष्ठा, पैसा, प्रसिद्धी मिळवतो आहेस. अरे डॉक्टरकुकनं एवढ मोठ लेखन कधीनाकधी कुणी ना कुणी मराठी माणूस वाचेल आणि आपली चोरी माग पुढ उघडकीला येईल ही साधी गोष्ट तुझ्या ध्यानात कशी आली नाही? त्याचा साधा उल्लेख एका शब्दानही केला नाहीस केला असतास तर उचल्या ठरला नसतास विचार करता करता आप्पासाहेब पलंगावर आडवे झाले. त्यांना आजारी माणसासारख वाटत होत. भक्ष्यान्तरवर आलेल्या लेखाचा परिणाम आप्पासाहेबांच्यावर झाला होता. त्यानंतर ‘भक्ष्यान्तर’वर तीन लेख प्रसिद्ध झाले याचा निर्णय जनता न्यायालयात घेण्यात आला.

या तीन लेखाचा परिणाम असा झाला की तरुण पत्रकार वर्गात या प्रकरणाला चालना मिळाली. त्यांनी ‘अभिरूप जनता न्यायालयात एक अभिनव कार्यक्रम पुण्याच्या ‘नवसाहित्य संघाच्या हॉलमध्ये घेण्यात येणार होता. पुण्याच्या सर्व दैनिकातून बातमी प्रसिद्ध झाली. जनता न्यायालयात येऊन कुणीही व्यक्तीस प्रस्तुत संदर्भात आपली अनुकूल-प्रतिकूल भूमिका मांडण्यास किंवा प्रसिद्ध झालेल्या तीनही लेखावर आपल्या प्रतिक्रिया नोंदविण्यास मुक्त प्रवेश ठेवला होता. अधिकृतपणे आप्पासाहेब कुलकर्णी

प्रकाशक रानवडे, डॉ.साने, डॉ. मा.म. आळतेकर, संपादक कान्होरे यांना निमंत्रण पाठविली. स्थळ वेळ कळविली. जनता न्यायालयाच्या कार्यक्रमाच्या वेळी यांच्यापैकी फक्त राजीव देशपांडे आले. बाकी कुणी आले नाही. तरुण लेखकांची, नव्या वाचक वर्गाची आणि तरुण पत्रकारांची गर्दी झाली होती. हॉल गच्च भरून गेला होता. रा.भि. मुतालिक या निवृत्त न्यायाधिशांना प्रमुख न्यायाधीश म्हणून अध्यक्षपद दिले होते. ते वाङ्.मयाचे जाणकार होते. त्यांनी राजीव देशपांडेच्या लेखाचा मुद्देसूद सारांश सांगितला नंतर तीनही लेखाचा सारांश सांगितला. सभेच्या व्यवस्थेविषयी बोलताना ते म्हणाले, "प्रथम प्रौढ साहित्यिक, समीक्षक यांना बोलण्याची संधी दिली जाईल. त्यानंतर तरुण साहित्यिक, समीक्षक बोलतील नंतर सर्व पत्रकार वर्गाला विनंती केली जाईल. त्यानंतर रसिक, वाचक, साहित्यप्रेमी यांना पाचारण मी करीन." त्यानंतर प्रथम प्रा. सुरेश कदम यांचा भाषण महत्त्वाचा झाला होता. नंतर विश्वास कोरान्ने, मोडक, खैरमोडे यांनी भाषण केले. पण 'भक्ष्यान्तर' चौर्य आहे का या विषयाला फाटे फुटत चालले होते. रा.भा. मुतालिकांच्या ते लक्षात आले होते. सभा रंगत चालली होती. म्हणून रा.भा. मुतालिक सभेला उद्देशून म्हणाले, "आतापर्यंत पत्रवर्गातून बरेच मुद्दे पुढे आलेले आहेत. 'भक्ष्यान्तर' हे वाङ्.मयचौर्य आहे हा बहुतेकांचा सूर आहे. शेवटचा वक्ता राजीव देशपांडे यांना बोलण्याची संधी दिली. ते बोलू लागले आतापर्यंतच्या चर्चेवरून बहुतेक सर्वांचा भक्ष्यान्तर हे वाङ्.मयचौर्य आहे या विषयी मनोगत खात्री झाली आहे. आप्पासाहेब कुलकर्णी हे माझे आवडते लेखक आहेत. मी त्यांच्या साहित्यावर माझ्या खेड्याइतक प्रेम केले. 'भक्ष्यान्तर' वाचले तेव्हा त्यातील ऐवज कुकच्या ग्रंथातील उचललेला आहे हे माझ्या लक्षात आले त्यामुळे मी अस्वस्थ मानले लेख लिहिला. हे वाङ्.मयचौर्य असल्याचे दाखवून दिले. त्याची परिनिती म्हणजे हा माझा लेख आहे. माझ्या लेखाच्या विरोधात महत्त्वाचा लेख आहे असं मी मानतो तो म्हणजे प्रा. साने यांचा बाकीच्या दोघाचे लेख त्यांच्या लेखाची वेगवेगळी मांडणी करून 'री' ओढणारे आहेत. 'भक्ष्यान्तर' ही कादंबरी कुकच्या ग्रंथावर आधारित

आहे. असे नुसता उल्लेख जरी त्यांनी कादंबरीच्या आरंभी केला असता तरी तिच्यावर वाङ्.मयचौर्याचा आरोप आला नसता. प्रा. साने खोटी वकिली करतात हे त्यांच्या लेखावरून दिसून येते. समारोपाच्या वेळी रा.भा. मुतालिक म्हणाले, "मित्रहो जनता न्यायालयाची ही सभा संपत आली आहे या न्यायालयीन सभेचा मुळ उद्देश आप्पासाहेब कुलकर्णी यांच्यावर टीका करणे हा नाही. या सभेत तरुण वक्ते बोलले त्यांचा हेतू टीका करण्याचा नव्हता. आप्पासाहेब कुलकर्णी सारखा प्रतिष्ठित साहित्यिकही वाङ्.मयचौर्य करतो त्याचा राग होता. त्यासाठी आजची जनता न्यायालयाची सभा होती. मी ह्या सभेपुढे आलेल्या केसचा आणि झालेल्या चर्चेचा सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने, साहित्याच्या दृष्टीने सर्वांगीण विचार करून असा निर्णय जाहीर करतो की, "भक्ष्यान्तर" हे वाङ्.मय चौर्य आहे. एवढ बोलून ते सर्वांचे आभार मानून खाली बसले. शेवटी धीर गंभीर स्वरूपात सभा संपन्न झाली.

बुधवारी 'अभिरूप जनता न्यायालयाचा' कार्यक्रम संपल्यावर आप्पासाहेबांना वाटलं होत की त्याचा वृत्तांत गुरुवाच्या दैनिकातून सविस्तर येईल. पण गुरुवारच्या पुण्याच्या दैनिकातून जाहीरात वजा चौकटीतून मजकूर आला होता, "वाङ्.मयचौर्यावर प्रखर-प्रकाश" - "कलावाद्यावर चौफेर हल्ला" "भक्ष्यान्तर की भिक्ष्यान्तर?" "विद्याव्यासपीठाचा काटेरी मुकुट" अशा भडक लक्षवेधी शीर्षकाखाली फक्त एक एक ओळ आली होती. आणि येत्या रविवाराच्या अंकात साहित्य पुरवणीमध्ये वाचा म्हणून प्रसिद्ध झाली होती. आप्पासाहेबांना अभिरूप न्यायालयाचा निकाल काय झाला असावा त्याचा जाहिरातीतून सुर कळला होता. त्यांची रविवाराचा अंक पाहण्याची जिज्ञासा वाढली होती. रविवारी सकाळी उठल्या उठल्या आप्पासाहेब चौकात जाऊन पुण्यात निघणाऱ्या दैनिकाचे अंक घेऊन आले. पत्रकारांनी चटकदार शैलीदार भाषेत लेख लिहिले होते. तीन चार अंकात व्यंगचित्रेही आली होती. आपल्या अंकाचा खप कसा वाढेल हे लक्षात घेऊन वृत्तांत लेख प्रसिद्ध केले होते. आप्पासाहेब कुलकर्णीची सगळी सकाळ या वाचनात नासली होती. त्यांच्यावर सर्व बाजूनं प्रखर

हल्ले झालेले दिसतात. संवेदनशील आप्पासाहेबही अर्धमेले झाले होते. याविषयी आप्पासाहेबांची खात्री झाली की 'चांडाळा, तू हे काय केलस' म्हणून मनोमन स्वतःला शिव्याशाप देऊ लागले. या तीन लेखामुळे हे वाङ्.मयचौर्य आहे हे मत पक्क व्हायला मदत झाली होती. आप्पासाहेबांच्या आणि डॉ. सानेच्या लेखातील युक्तीवाद हुशार पत्रकारांनी आणि तरुण समीक्षकांनी उघडा पाडला होता. 'निसंशयचौर्य' असल्याचा जनतेचा न्यायालयीन निकाल ठामपणे लागला होता. ते नुसतेच खुर्चीत गंभीर चेहऱ्याने बसले होते. आप्पासाहेबांना एकाकी वाटू लागल त्यांना काय करावे सुचेना ते गच्चीवर जाऊन एकटेच फेऱ्या मारू लागले. पिंजऱ्यात सापडलेल्या म्हातान्या शक्तीहीन वाघासारखी त्यांची अवस्था झाली होती. जयाताईही चिंतेत होत्या. जयाताईनीही वर्तमानपत्रे वाचून काढली होती. त्यावरून आप्पासाहेबांची मनःस्थिती कशी झाली असेल याची त्यांनी कल्पना केली.

सन १९४५ ते १९६० दरम्यानच्या कालखंडात कलावादी भूमिकेमुळे एक क्रांतीकारी वेगळ्या स्वरूपाचे व प्रकृतीचे आकर्षक साहित्य निर्माण झाले होते. त्यामुळे कलात्मक, सौंदर्यवेधी जाणीवांच्या वाढीचा परिपाक ही या कालखंडातील अपरिहार्य घटना होय. या कादंबरीच्या प्रस्तावनेतील उल्लेखाप्रमाणे, मराठी साहित्यसृष्टीतील कलावादी साहित्यपर्वाच्या पार्श्वभूमीवरील वास्तवाला सामोरी जाणारी आगळ्या ढंगाची एक श्रेष्ठ वैचारिक कादंबरीबाबत नंदकुमार ब्रह्मे म्हणतात, "कलावादी साहित्य-कालखंडातील वास्तवाचे दर्शन, त्याची सूक्ष्म चिकित्सा, वाङ्.मयीन कलात्मकशोध हे या कादंबरीचा अविभाज्य भाग होऊन बसले आहेत. कलावादी साहित्यपर्वाचा रसिकतेने घेतलेला चिकित्सक परामर्श गांभीर्याने पहावयास लावण्यात कादंबरीकार यशस्वी झाल्यामुळे कादंबरीला श्रेष्ठ दर्जाचा वैचारिक कादंबरीचा परिणाम लाभले आहे."^{१३} मराठी साहित्यक्षेत्रांतर्गत कलावादातील आत्यंतिक व्यक्तिवाद आणि कलामुद्रयाची स्वकेंद्रिकता, जीवन निरपेक्षता व समाज विन्मुखता याची शोकांतिका इथे प्रामुख्याने अनुभवास येते. स्वतःच्या घरातील दुसऱ्या कोणाही व्यक्तित्वाच्या

स्वातंत्र्याची त्यांना तमा नव्हती. त्यांना दुसऱ्या कोणातही रस नव्हता. त्यामुळे त्यांची शोकांतिका झाली. घरातील कोणीही त्यांना त्यांच्या चुकीच्या वर्तनाविषयी सांगू शकले नाहीत. ते फक्त स्वतःलाच मानत होते. आप्पासाहेब कुलकर्णींनी व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या नावाखाली स्वतःच्या वर्तनाच्या बाबतीत अंतर्बाह्य मुक्त स्वैर आचार केला म्हणून त्यांचे सामाजिक वर्तन एका व्यापक अर्थाने अनैतिक ठरले. त्यांचा नैतिक, शारीरिक अधःपात घडत राहिला आणि ते स्वतःच्या सार्वजनिक बदनामीस स्वतःच कारणीभूत ठरले. आप्पासाहेबांच्या शोकांतिकेचा हा गाभाभूत आशय आहे.

आप्पासाहेबांच्यावर 'भक्ष्यान्तर' प्रकरणाचा फार मोठा आघात झाला होता. ते खोलवर दुःखावले गेले. त्यांना ही कादंबरी उत्तुंग शिखरावर नेऊन पोचविले असे वाटत होते. पण ती त्यांना उंच कड्यावरून खाली ढकलून देणारी ठरली. या चौर्यकर्मामुळे आपल्या आजवरच्या सगळ्या प्रसिद्धीवर आणि प्रतिष्ठेवर पाणी पडले, ते मुकेच झाले. आतल्या आत खचून गेले. अपचनामुळे अन्न खूपच कमी झालं. वाचनाने डोळे दुखू लागले की भरपूर धुम्रपान करत होते. त्यांच्या चेहऱ्यावर सुज येऊ लागली. शरीर झड्डे लागले, त्यामुळे ऐटदार चालण्याची शैली बदलून गेली. अशा स्थितीत पाच सहा महिने आजारी पडले. पथ्यपाण्यामुळे शरीर खूपच अस्थिपंजर झाले. पोटात पाणी झाले. डॉक्टरांनी कितीही सांगितले तरी धुम्रपान आणि मद्यपान याची सवय सुटेनाशी झाली. अशा अवस्थेत हळुहळू वाढ होऊन सात-एक वर्षात आप्पासाहेब एकदम वेगळे दिसू लागले.

आप्पासाहेबांच्या या लहरीपणाचा जयाताईना बराच मानसिक त्रास होत होता. आप्पासाहेबांच्या हट्टी स्वभावामुळे ते पथ्यपाणी सांभाळनासे झाले. त्यामुळे आप्पांचे रोग आणि दुःख वाढतच होत. जयाताईची प्रापंचिक चिंता वाढत होती. त्यांनी कधी नव्हे ते आठ-दहा दिवसापूर्वी एक विस्तृत पत्र आप्पाचे जिवलग मित्र दामोदर मराठे यांना लिहिले होते. ते पत्र आप्पासाहेबाना भेटायला येण्यासंदर्भात होते.

मराठे आप्पासाहेबांना भेटण्यासाठी आले होते. जयाताईंनी चहा घेता त्यांना म्हणाल्या, “अहो गेले पाच –सहा महिने यांची तबबेत फारच खालवली आहे. डॉक्टरांनी यांना स्मोकींग –मद्य बंद करा; तरच तुमच्या प्रकृतीत सुधारणा होईल. दम, लागण, खोकला जळमट, अशक्तपणा, भूक न लागण हे सगळ कमी होईल या सगळ्याच मुळ स्मोकिंग आणि मद्य आहे. काय करू मी? “मद्य कडकपणे बंद केले नाहीतर येत्या पाच–सहा माहिन्यात काहीही होऊ शकेल. तुम्ही यांना यापैकी काहीही करून देऊ नका.” चहा झाल्यावर जयाताई वरच्या खोलीमध्ये गेल्या आणि आप्पासाहेबांना म्हणाल्या “अहो, मराठे भाऊजी आलेत, उठा.” म्हणून त्यांनी आप्पासाहेबांना उठवले. “उरकून खाली या” असं सांगून खाली आल्या. आप्पासाहेब हळुहळू पायऱ्या उतरत खाली आहे. “अरे, कशी काय वाट चुकलास?” आप्पासाहेबांनी आनंदून विचारले, “तुला भेटायला आलो आहे दोस्ता, किती दिवसात गाठ भेट नाही.” “तुझी प्रकृती काय म्हणते” मराठेनी आप्पासाहेबांना प्रश्न केला. “प्रकृती ठिकच आहे म्हणायची” असं म्हणत प्रकृतीविषयी सांगू लागले. “तू फिरण बंद केल आहेस घरीच का बसतोस?” “तुला, सगळ मोकळेपणान सांगतो” काय झाल ते अगदी आरंभापासून सांगतो. ‘भक्ष्यान्तर प्रकरणानंतर एक एक चमत्कारिक अनुभव आले ते चमत्कारिक भाव मला जाता येता दिसू लागले.” मग मरा तर “मराठेनी वैतागून उद्गार काढले.” “तुझ्या प्रतिभेला पूर्णपणे मरगळ आली आहे. तू शरीरापेक्षा मनाने, म्हातारा झाला आहेस. अशान तुझ वाडू. मयीन मरण तूच ओढावून घेतो आहेस. खर पहायला गेल तर तू त्याला घिसाडकाम म्हणतोस ते तू नकळत सात वर्षापूर्वीच ‘भक्ष्यान्तरच्या निमित्तान सुरु केल आहेस, पण तू ते मानायला तयार नाहीस.”

‘भक्ष्यान्तरच्या’ या अनपेक्षित शेऱ्यामुळे आप्पासाहेब भडकल्यासारखे झाले ते आवाज चढवून काही सांगण्याचा प्रयत्न करू लागले. पण त्यांचा अचानक खोकल्याची प्रचंड उबळ आली ती आवरेना. खोकताना तोंडातून बडके आणि जळमट

बाहेर पडू लागली. डोळे पांढरे होऊ लागले मोठमोठ्याने दिर्घश्वास घेत एकदम गप्प झाले.... त्यांना काहीच बोलता येईना.

जयाताई चटकन उठल्या आणि त्यांची छाती चोळू लागल्या. मराठे एकदम गडबडून गेले. त्यांना काहीच करता येईना थोडा वेळ शांतता पसरली. आप्पासाहेबांची उबळ कमी झाली. त्यांनी शांतपणे डोळे उघडले. जयाताईना हायस वाटल. आप्पासाहेब उठले. मराठे त्यांच्या मागोमाग मुकाटपणाने चालू लागले. जयाताई हतबल होऊन स्वयंपाक घराच्या दिशेने वळल्या. काहीशा पराभूत मनान मराठेही उठले. जयाताई म्हणत होत्या. ज्या कारणासाठी मराठेंना बोलवल होत तो हेतू सफल झाला नाही. उलट आप्पासाहेब मराठेवर उसळले. पण मागे रहाणाऱ्याची दशा काय होईल याची त्यांना पर्वा आहे? बायकोची, पोटच्या मुलाची काळजी नाही.... सगळ आयुष्य कस काढायच मी आणि चारून! आमचीही वाट ह्यांच्या पहिल्या प्रपंचासारखी लागणार ऐनं तारूण्यात वैधव्य..... माझ्या हातानी माझा सगळा घात करून बसलो मी! यांचा महत्त्वकांक्षी स्वभाव, वागण्याबोलण्यातील ढोंग, सतत स्वतःचीच अरेरावी हे माहित असतं तर कशाला लग्नाच्या फंदात पडले असते मी. माझ्या उभ्या आयुष्याची फसगत झाली, कुढत कुढत सडून जाण नशिबी आल. आणि जन्माच वाटोळ करून घेतल.''

जयाताई एकट्याच डायनिंग टेबलाशेजारी बसून अश्रू ढाळत होत्या.

मराठे येऊन गेल्यानंतर चार दिवस जयाताईंनी आप्पासाहेबांशी अबोला धरला. आप्पासाहेब धुम्रपान आणि मद्यपान कमी करण आप्पासाहेबांनी नाकरल होत. जाणीवपूर्वक त मृत्यूच्या दिशेने वाटचाल करत होते. कामापुरत जयाताई बोलायच्या आणि कॉलेजला निघून जायच्या.

आप्पासाहेब मराठे येऊन गेल्यापासून अभ्यासिकेत काहीतरी करीत बसलेले दिसले होते. जाता-येता जयाताईच्या हे लक्षात आल होत. पण नेमके काय करतात हे त्यांच्या लक्षात येत नव्हत. आज कॉलेजवरून त्या साडेचारच्या सुमारास घरी आल्या. घरासमोर त्यांना एक विपरीत दृश्य दिसल. बागेच्या मोकळ्या जागेत वहाचा,

पुस्तकाचा, फाईलचा, टाचण्याचा, टिपणाचा, पत्रांचा, सुट्या कागदाचा आणि डायन्यांचा एक मोठा ढीग जळत होता. आग भडकली होती. तिच्यापासून बारा-तेरा फुटावर गाऊन घालून खुर्चित आप्पासाहेब बसले होते. हे दृश्य बघून जयाताईचे डोळे विस्फारले त्या आवक झाल्या काय बोलाव, काय कराव ते त्यांना सुचेना. फाटक उघडून त्या चटकन आत आल्या.

“काय जळतय हे?” त्यांनी आप्पासाहेबांना प्रश्न केला.

“हे सगळ जळत आहे ते खास माझ्या खाजगी वैयक्तिक संबंधाच आहे. त्यांची टीपण, टाचण काढलेली त्यात आहेत. माझ्या खाजगी लेखनाच्या डायन्या आहेत. त्यात माझे विचार मुक्तपणे मांडलेले आहेत. गेले चार दिवस तेच वाचून, निवडून काढत होतो. मनाशी निर्णय घेत होतो. शेवटी हे सगळ नष्ट कराव असा निर्णय कालच झाला. आज हे सगळ जाळून टाकतो आहे.” “पण तुमच्या या कागदपत्र जाळण्यात तुमच कितीप्रकारे नुकसान होत आहे. याची कल्पना आहे का तुम्हाला?” एक तर तुमची कथेविषयीची टाचण, टिपण, कथा, कल्पना, अर्धवट सोडलेले लेखन, कथा कादंबऱ्याचे पहिले-वहिले कच्चे रफ तर्जुमे, यातून तुमची साहित्यिक मानसिकता कळण्यास मदत झाली असती. त्याच्यावर कुणी संशोधन करून लिहिल असत; तर पुढच्या साहित्यिक पिढीला त्यामुळे मार्गदर्शन नसत का झाल? त्या सगळ्याची तुम्ही राख केली. “त्या वादात पडण्याची माझी इच्छा नाही. नव्या पिढीत फक्त माझ उपलब्ध साहित्य पहाव, माझ खाजगी चरित्र आणि चारित्र्य पाहू नये असच मी म्हणेन. म्हणूनच मी हे सगळ जाळून टाकत आहे.”

“अहो त्या नव्या पिढीच राहू द्या, निदान मी तरी ते तुमच्या नजरेखाली सगळ वाचल असत, तुम्हाला अभिप्रेत असलेल्या अंगांनी लिहिल असत... तुम्ही काय म्हणून ते जाळलत?” आप्पासाहेब उठले त्यांनी बागेतल्या एका झाडाच काटूक घेतल आणि धुमसणाऱ्या वह्या, डायन्याच्या ढिगाला ढोसण्या देऊन हलवू लागले. धूर डोळ्यात नाका तोंडात जाऊ लागला. ढोसण्या दिल्यामुळे धुमसणारा ढिग ढिल झाला पुन्हा

त्याचा भडका उडाला. धूर नाकातोंडात गेल्यामुळ आप्पासाहेबांना खोकल्याची उबळ आली. तिचे लोट तोंडाबाहेर येऊ लागले. खोकण आणावर झाल. डोळ विस्फारू लागले तोंड आऽवासू लागल. जयाताई धावत आल्या आप्पासाहेबांचा हात धरून त्यांना ओढत खुर्चीत आणल. खुर्चीत बसवळ खोकता खोकता ते विकल झाले होते. हात ढिले होत गेले. निपचित होऊन त्यांनी खुर्चीत मान टाकली. हतबद्ध झालेल्या जयाताई आप्पासाहेबांची छती चोळू लागल्या, त्यांचा घामजलेला चेहरा पदरान पुसू लागल्या. काय कराव कुणाला हाक मारावी त्यांना काही सुचेनास झाल. घरात दुसर कुणीच नव्हत. धरणीकंप होऊन उद्ध्वस्त झाल्यासारख त्यांच शरीर लटपट कापू लागल.

आप्पासाहेबांना आतल्या आत प्रचंड भोवळ आली. त्यांना वाटल.... महापुरात सापडलेल्या ओंडक्यासारखे आपण पुराबरोबर वहात चाललो आहोत, हातातून दोन्ही काठ सुटले आहेत, लाटावर लाटा आपल्यावर येऊन आपल्याला वेगान पुढ फेकत आहेत, नाकातोंडात पाणी जात आहे, जीव घुसमटत आहे, आपण खोल बुडत पाण्यात खाली खाली चाललो आहोत, तरीही आगीच्या धुराचा लोट आप्पासाहेबांच्यावर झेपावत होता. असे आपणास 'कलेचे कातडे' या कादंबरीचे आशयसूत्र दिसून येते.

वास्तवाच्या पार्श्वभूमीवर आधारलेली कलावादाच्या विविध चढउताराचे चिकित्सक चित्रण करणारी, लाविण्यपूर्ण व कलात्मतेचे भान असणारी वैचारिक ललित कृती असे आपणास 'कलेचे कातडे' कादंबरीचे आशयसूत्र दिसून येते.

सारांश

‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीत वाङ्मयचौर्य यामुळे एखादा साहित्यिक केवळ प्रसिद्धीसाठी बनावट मुखवटा धारण करून समाजात साहित्य व्यवहारात कसा वावरतो पण तो मुखवटा जेव्हा खोटा ठरतो तेव्हा साहित्य व्यवहार प्रसारमाध्यमे समाजात कसा गदारोळ माजतो हे या कादंबरीचे आशयसूत्र आहे. या आशयसूत्राला बळकटी आणण्यासाठी या कादंबरीत आशयसूत्राचे अनेक पदर विस्तृतपणे प्रकट झाले आहेत. कलावादी साहित्य पर्वातील अनेक उताराचे वर्णन आणि कारणमीमांसा करणारी ही कादंबरी आहे. या चढउतारात आप्पा कधी भागीदार आहेत कधी साक्षीदार आहेत तर कधी हितचिंतक आहेत. एकट्या आप्पाचे दुर्गुण, त्याचे अधःपतन दाखविण्यासाठी मराठीतील कलावादाच्या ऐन बहराच्या फोफावलेल्या दृष्ट प्रवृत्ती आणि कलावादाचा झालेला न्हास घडविण्याला यादवांनी प्राधान्य दिले आहे. कलावादामध्ये असलेल्या गुणात्मक व सक्षम बलस्थानाबरोबर मानवी जीवनातील मुलभूत तत्त्वे व मुद्द्याचे सार आत्मसात करून डॉ. यादवाचा कलेकडे व जीवनाकडे समतोलपणे पाहाण्याचा दृष्टीकोन दिसतो.

अनेक प्रसंगाच्या गुंफनीने कथानक सिद्ध होते हे प्रसंग वास्तव, कल्पित असतात. घटना, प्रसंग व्यक्ती, वृत्ती आणि त्यामागील जीवनाचे व्यापक संदर्भ संबंधाने कथानक सिद्ध असते. एका प्रसंगामुळे दुसरा घडला. दुसऱ्यामुळे तिसरा घडला अशी जाणीव वाचकाला होत गेली. तरच कथानक रंजक होते. म्हणून कथेतील प्रसंग हे प्रमाणबद्ध असून कार्यकारण भावाच्या बळकट धाम्याने एकत्र गुंफले पाहिजेत. त्यामुळे उत्तम कथानक सिद्ध होते. ‘कलेचे कातडे’ या कादंबरीचा विचार केल्यास एक दर्जेदार वैचारिक कादंबरी आहे. यात ‘आप्पासाहेब कुलकर्णी’ यांच्या ‘भक्ष्यान्तर’ कादंबरीला पुरस्कार मिळाल्याचे वर्णन लेखकाने केले आहे. विशिष्ट स्वभावाच्या व्यक्ती विशिष्ट प्रसंगात सापडल्यामुळे घटना प्रसंग निर्माण होतात. ‘भक्ष्यान्तर’

कादंबरीला पुरस्कार मिळल्यामुळे पत्रकार लेखक, मित्र, स्नेही, हितचिंतक यांना आनंद झाला आहे. त्यामुळे आप्पासाहेबाचे सत्कार समारंभ अनेक ठिकाणी केले आहेत. राजीव देशपांडे या पत्रकार लेखकाने 'भक्ष्यान्तर' ही वाङ्मयचौर्य असल्याचे स्पष्ट केले. त्यांनी 'भक्ष्यान्तर' वाचल्यानंतर त्यांना धक्का बसला. 'भक्ष्यान्तर' मधील प्रसंग तरसांचे जीवन, पात्राचे वर्णन, शिकारीच्या घटना जशा आल्या होत्या तशा त्यांनी दोन वर्षांपूर्वी कुठतरी वाचल्याच आठवले. 'नॅशनल जिऑग्राफिक' मासिकात ते त्यांनी पाहिले. ते म्हणतात, "भक्ष्यान्तर एका अमेरिकन संशोधकाच्या डायरीतून हडपलेले आहे." त्यावर त्यांनी साहित्यसंपदामध्ये लेख प्रसिद्ध केला होता. हा लेख आप्पासाहेब कुलकर्णी वाचताच त्यांना मोठा आघात झाला होता. कादंबरीच्या घटना ज्या सुत्रात बांधल्या जातात त्यांना आपण आशय सूत्र म्हणतो. ही आशयसुत्रे व त्यांचेशी संबंधित घटना जीवनाच्या वेगवेगळ्या छत्रातून निवडलेल्या असतात. त्यातून लेखकाच्या अवलोकनाचा आवाका, त्याचे मनोगत स्पष्ट होते. अशाप्रकारे आशयसूत्राचा शोध घेणे आवश्यक असते. असे वर्णन आपणास 'कलेच कातडे' या कादंबरीत लेखकाने केलेले पहावयास मिळते. वरील दृष्टीकोनातून या प्रकरणात आशयसूत्राचा विचार केला आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- १) बांदिवडेकर, चंद्रकांत - 'मराठी कादंबरीचा इतिहास', मेहता प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती १९७३, पृ.१२.
- २) नेमाडे, भालचंद्र - 'कादंबरी' समाविष्ट मराठी साहित्य : प्रेरणा व स्वरूप (१९५०-१९७५) संपा- गो.मा. पोवार, म.द. हातकणंगलेकर, पुणे, १९८६, पृ.२४.
- ३) पाटील, गंगाधर - 'कथन मीमांसा', अनुष्ठंभ, १९९१, पृ.१२०.
- ४) बांदिवडेकर, चंद्रकांत - 'मराठी कादंबरीचा इतिहास' मेहता प्रकाशन, पुणे, तृतीय आवृत्ती १९७३, पृ.१२.
- ५) कोत्तापळे, नागनाथ - 'ग्रामीण साहित्य : स्वरूप आणि शोध', कोल्हापूर, १९८५, पृ.७.
- ६) येडले, शंकरानंद - 'महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका', पुणे, दिपावली विशेषांक ऑक्टो, नोव्हे, डिसें, २००१, पृ.५४.
- ७) फटांगरे, शरद - 'सत्याग्रही' विचारधारा, एप्रिल २००२, पृ.३४, पुणे.
- ८) दादरवाला, मिनाक्षी - 'लोकसत्ता', रविवार २५ ऑगस्ट २००२, लोकरंग, पुणे, पृ.६.
- ९) यादव, आनंद - 'कलेचे कातडे', प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २००१, पृ.१५४.
- १०) तैत्रव - पृ.१११.

- ११) लव्हटे, संभाजी - 'बहार', रविवार पुढारी, ९ मार्च, २००३
(पुस्तक परिचय लेख)
- १२) यादव, आनंद - 'कलेचे कातडे', मेहता पब्लिशिंग, पुणे,
प्रथमावृत्ती, सप्टेंबर २००१, पृ.१८७.
- १३) ब्रह्मे नंदकुमार - 'अंतर्नाद', ऑक्टो २००२, उर्मी प्रकाशन,
पुणे, पृ.३५.
